

П.Г.Усенко*

З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914–1917 рр. НА ЧОРНОМУ МОРІ

У статті розглядається перебіг бойових дій на Чорному морі під час Першої світової війни. Наголошено на ролі флотів Османської та Російської імперій.

На початку ХХ ст. південно-західний кордон Російської імперії значною мірою прилягав до Чорного моря. Воно омивало землі ще трьох держав – Болгарії, Румунії й Османської імперії, чиєю протокою Босфор, обабіч якої розташувалася падишахова столиця Стамбул (Константинополь, Візантія, Царград), з'єднувалося з внутрішньотурецьким Мармуровим морем і далі протокою Дарданелли – з Середземномор'ям. Оскільки, за міжнародними угодами, цей відтинок водної системи було закрито для проходження зарубіжних військових суден, Чорноморський флот, укомплектований в основній масі з українців¹, розвивався дещо виокремленим з-поміж решти російських флотів. Оцінюючи ситуацію, у книзі "Російський імператорський флот 1914 р." майбутній начальник Головного морського штабу (в 1917 р.) Всеволод Єгор'єв, прозірливо акцентував, що "ворожий флот, зчиняючи відповідний тиск на Туреччину, може отримати її дозвіл на прохід до Чорного моря"².

Хитрими маневрами заплутавши флотилії англійських і французьких кораблів, 28 липня (10 серпня) 1914 р. лінійний крейсер-дредноут "Гебен" ("Goeben") та легкий крейсер "Бреслау" ("Breslau"), що становили німецьку дивізію контр-адмірала В.Сушона, вступили до Дарданелл і блискавично продані урядові Мехмеда V обернулися на "Явуз Султан Селім" ("Jawuz Sultan Selim") та "Міділлі" ("Midilli"). З (16) серпня на обох замайоріли султанські стяги. "Сушон-паша" став начальником оттоманських військово-морських сил, віце-адміралом.

"Гебен" – "Явуз Султан Селім" і "Бреслау" – "Міділлі" з їхньою 27-вузловою** ходюю відродили турецький флот, вельми посиливши її застарілі дредноути "Гайреддін Барбаросса" ("Haireddin Barbarossa") й "Торгуд Реіс" ("Torgud Reis"), позбавлений важкої артилерії лінкор "Мессудіє" ("Messudieh"), бронепалубні крейсери "Гамідіє" ("Hamidieh") та "Меджидіє" ("Medjidieh"), канонерські човни "Берк-і-Сатвет" ("Berk-i-Satvet") і "Пейк-і-Шевкет" ("Peik-i-Shevket"), ескадрені міноносці "Гайрет-і-Ватаніє" ("Gairot-i-Wataniye"), "Ядігіар-і-Міллет" ("Jadighiar-i-Millet"), "Нумуне-і-Гамілет" ("Numune-i-Hamilet"), "Муавенет-і-Мілліє" ("Muavenet-i-Millije"), "Ташос" ("Taschoes"), "Басра" ("Basra"), "Яргісар" ("Jarhisar"), "Самсун" ("Samsun"), пристосовані під мінні загороджувачі каботажні пароплави "Рон" ("Ron"), "Нілюфер" ("Nilufer") тощо.

Чорноморський флот мусив оберегатися: тільки сумарний вогонь його найбільших гармат дозволяв позмагатися із сталевими стволами османського флагмана. Причому, маючи справу зі здатними щонайбільше на 16 вузлів швидкості панцерниками-лінкорами, капітани "Явуз Султан Селім" та "Міділлі" самі б вирішували, чи варто їм ув'язуватись у бій.

12 (25) жовтня В.Сушон одержав карт-бланш діяти за директивою військового міністра Енвер-паші: "Розшукайте російський флот і без оголошення війни атакуйте його, де б не знайшли". Через два дні начебто для радіотелеграфної практики й тренувальних вправ до Чорного моря за максимальної оснащеності виступила оттоманська ескадра³.

Російські цивільні судна, які негласно займалися розвідкою, однозначно

* Усенко Павло Георгійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Вузол є одиницею швидкості суден: стодвадцята частка милі – за півхвилини, себто миля на годину.

з'ясували наміри евентуального агресора. Тож у командувача Чорноморського флоту, адмірала А.Ебергарда та його штабу, керованого контр-адміралом К.Плансоном, залишалось майже дві доби, щоб підготувати гідну зустріч "візаві". Втім, зверхники адекватно не відреагували на виниклу проблему, хоча країна від 18 (31) липня перебувала в стані мобілізації й від 19 липня (1 серпня) воювала з Німеччиною, а від 24 липня (6 серпня) – і з Австро-Угорщиною.

У ніч на 16 (29) жовтня у Севастополі дислокувалися сім лінійних кораблів "Евстафій", "Иоанн Златоуст", "Пантелеймон", "Ростислав", "Три Святителя", "Георгий Победоносець", "Синоп", крейсери "Память Меркурия", "Кагул", "Алмаз", підводні човни "Лосось", "Судак", "Карась", "Карп", 5 есмінців та чотири мінних загороджувачі, в Одесі – два канонерських човни й загороджувач, в Євпаторії – дев'ять есмінців і чотири міноносці, в Очакові – мінний загороджувач. Дозор здійснював дивізіон ескадрених міноносців.

Насамперед непрохані візитери "Гайрет-і-Ватаніє" з "Муавенет-і-Мілліє" стурбували одеський порт, майже не захищений особливим північно-західним загоном у складі двох канонерських човнів ("Донец" і "Кубанец") та двох мінних загороджувачів ("Бештау" й базований в Очакові "Дунай"). Безжурно запалені понад бухтою ліхтарі висвітлювали не тільки набережну, а й пірси з брекватером – хвилеломом, використаним для причалу суден. Під оказію, що кільватерною колоною звідти попід Воронцовським маяком виходили три пароплави, нападники вдерлися зустрічним курсом.

Приблизно о 3-й годині 25 хвилин "Донец" зіграв тривогу, проте запізно... Зі ста метрів по ньому вдарив торпедою "Гайрет-і-Ватаніє", і канонерський човен пішов під воду (дванадцять моряків загинуло, чотирнадцять зазнали поранень).

Після того на "Муавенет-і-Мілліє" наптовхнувся місцевий катер, завадивши пришельцям ліквідувати "Кубанец". Вони засередилися на бомбардуванні одеської нафтогавані та портових приміщень, побивши пришвартовані цивільні пароплави, наливний резервуар, трамвайну станцію і цукровий завод на Пересипу. "Гайрет-і-Ватаніє" перевів огонь на "Бештау", де двох моряків було вбито й команда припинила перед, здавалося, невідворотним вибухом, маючи 300 мін. Але найгіршого не сталося. Зненацька він позадукував із малого рейду, побіжно знищивши баржу з вугіллям. "Кубанец" здійняв стрільбу, аж коли есмінці безкарно повернули до відкритого моря⁴.

О 4-й годині 15 хвилин радіо Російського товариства пароплавання й торгівлі оприлюднило звістку: "Турецький міноносець підірвав "Донец", ходить одеським портом і підриває судна". За півгодини чорноморське командування констатувало: "Війна почалась", але не вжило відповідних заходів у Севастополі, охоронна мережа котрою була знеструмлена в очікуванні прибуття загороджувача "Прут".

В імлі "Явуз Султан Селім" надто наблизився до севастопольських укріплень, а там, помітивши його, о 6-й годині 33 хвилини зчинили артилерійську пальбу. Один із котлів лінійного крейсера вийшов з ладу, проте корабельні пушкарі протягом чверті години спромоглися таки на десять залпів по гавані й місту.

Напряму "Явуз Султан Селім" зіткнувся з дозорними ескадреними міноносцями "Лейтенант Пуцин", "Живучий" і "Жаркий". Перший із цієї трійці біля рогу Херсонес потрапив під приціл на відстані понад 8 кілометрів та дістав пробоїни, хвацько зімітувавши власну атаку без шансів на успіх. Після сьомої години "Лейтенант Пуцин", де сімох членів команди було вбито й одинадцять поранено, вирвався до Севастополя, нічим не допомігши "Пруту"⁵.

Підпалений мінний загороджувач пішов під воду після того, як його моряки "з великим шиком" (що відзначив очевидець-німець)⁶ підняли прапори, відкрили кінгстони та віддраїли ілюмінатори. Загинули лейтенант О.Рогузький (він посмертно був нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня), мічман

К.Смирнов і понад два десятки інших членів екіпажу. Частина команди з капітаном 2-го рангу Г.Биковим потрапила у полон, а 199 матросів із трьома офіцерами, скориставшись двома шлюпками, повеслували навітки й були врятовані прибулим раптом "Судаком".

Принагідно "Явуз Султан Селім" прихопив як трофей пароплав "Ида", виряджений з Маріуполя. Того ж дня "Нілюфер", котрий до часу тримався побік лінійного крейсера, занурив 60 мін перед Севастополем та потопив пароплав "Великий князь Александр Михайлович", захопивши з нього пасажирів, а також 14 мішків пошти. "Міділл" й "Берк-і-Сатвет" бомбардували Новоросійськ і виставили 60 мін біля Керченської протоки (невдовзі на них вибухнули пароплави "Ялта" й "Казбек").

Показною церемонністю вирізвився "Гамідіє". З'явившись під Феодосією о пів на сьому ранку, він виділив турецького та німецького офіцерів попередити населення про обстріл. Між дев'ятою і десятою годинами крейсер випустив 150 снарядів по місту, зруйнувавши вокзал, портові механізми, водогінну вежу, сховища. Після цього, повернувши на захід, знищив вітрильник "Св. Николай" та пароплав "Шура", моряків яких полонив.

Наступного дня Росія, Франція й Велика Британія висунули ультиматум Порті "визначитися між розривом із потрійною Антантою чи висилкою німецької морської та військової місії". Однак це не урезонило гарячі голови, які збурювали війну. 18 (31) жовтня російський посол М.Гірс відбув зі Стамбула⁷. 20 жовтня (2 листопада) царська Кавказька армія вступила на територію Османської імперії. Микола II видав маніфест, фактично вмотивовуючи традиційну експансію: "Разом з усім народом російським ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї хід подій та відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря"⁸.

Російська офіційна преса відверто закликала до "владарювання Константинополем", загарбання Босфору й Дарданелл, "визволення Візантії від турецького гноблення"⁹.

Урок 16 (29) жовтня вимагав приділяти підвищену увагу найближчим до ворога теренам. Досить успішно австро-угорській Дунайській флотилії протидіяла Експедиція особливого призначення під командуванням капітана 1-го рангу Веселкіна¹⁰. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович чітко сформулював: "Головна мета – всіма заходами упередити й завадити десантові противника загалом, а в районі Одеси – зокрема"¹¹. Вразливі місця у Чорному морі з боку Російської імперії було захищено понад чотирма тисячами оборонних вибухових пристроїв, проти турецького берега виставлено 1247 їхніх "активних" аналогів¹².

Ставка верховного головнокомандувача 19 жовтня (1 листопада) зобов'язала чорноморців руйнувати Анатолійський вугільний район, зривати сполучення Гераклейських копалень із Стамбулом¹³. 24 жовтня (6 листопада) першого бомбардування зазнав порт Зонгулдак – єдиний, що на південному березі моря був устаткований для вивезення палива. "Ростислав" та "Кагул" спопелили портові склади, пароплав та буксири, а з кораблями-супутниками – 4 транспорти, полонивши з них понад двісті осіб.

Для облоги цього військово-промислового вузла визрів проект зіпсувати Зонгулдацьку гавань пуском на її дно спрацьованих пароплавів "Атос", "Ерна", "Исток" і "Олег", максимально завантаживши кожний камінням. Проте вони вночі на 11 (24) грудня, коли із Севастополя їх повів в останню путь спеціальний кортеж із "Ростиславом", поламали обумовлений стрій. У темряві набрівши на "Міділл", "Атос" загинув (два офіцери й тридцять один матрос потрапили до крейсера бранцями), а "Олег" дістав значні пошкодження (чотирьох членів його команди було вбито, ще кількох – поранено). На ранок чекав сюрприз: порт узяли під опіку артбатареї. А.Ебергард не надумав нічого ліпшого, як погребти всі на-

явні судна-баласта поза бухтою¹⁴.

Ще ввечері 23 жовтня (5 листопада) позначилася важлива спрямованість Чорноморського флоту на Босфор. Щойно споруджені в Миколаєві "нафтові" есмінці зі швидкістю 28 і більше вузлів – "Беспокойный", "Гневный", "Дерзкий", "Пронзительный" занурили дві сотні мін перед протокою.

З обох воюючих у цьому регіоні сторін багатогранна активність зростала. 25 жовтня (7 листопада) "Міділлі" обстріляв Поті, 28 жовтня (10 листопада) "Явуз Султан Селім" зіпсував кабель Севастополь–Варна. Натомість за тиждень севастопольська ескадра в складі п'яти лінкорів, трьох крейсерів та 13 есмінців бомбардувала Трабзон (Трапезунд), а загороджувачі у листопаді–грудні влаштували на південному заході моря свою зброю так, що до її тенет утратив "Явуз Султан Селім". 13 (26) грудня розпанахавшись одразу з обох бортів та "ковтнувши" 600 т води, він надовго позбувся звичної боєздатності (його ремонт тривав понад три місяці). Перед цим, 7 (20) листопада, міна підірвала "Нілюфер" з 63 членами у екіпажу. 17 (30) грудня на такий кшталт було знищено і "Рон" (загинули троє його моряків)¹⁵.

Знаменною датою воєнної хроніки стало 5 (18) листопада 1914 р., коли за двадцять миль від рогу Сарич Чорноморський флот під керівництвом адмірала Ебергарда наважився атакувати "Явуза Султана Селіма" і "Міділлі". Залпами 305-міліметрових гармат "Евстафій" поцілів "Явуза Султана Селіма" майже з 7,5 км, завдавши разючих прямих влучень, від яких, за первісно опублікованими даними, було "7 офіцерів та 42 нижніх чини вбито й багато поранено", а за пізнішими, теж не безсумнівними, – загинули 12 офіцерів і 103 матроси, зазнали поранень 7 офіцерів та 52 матроси з ледь не півторатисячного екіпажу. Сам цей крейсер 280-міліметровими снарядами влучив у "Евстафій", вбивши 4 офіцерів і 29 інших членів його екіпажу, двадцятьох важко поранивши (чимало з них невдовзі померло). Пошарпаний "Явуз Султан Селім" два тижні відновлювався в стамбульській бухті Золотий Ріг. "Евстафій" ремонтувався 10 днів у Севастополі¹⁶. Ту баталію з піднесенням вітав цар. Морський міністр Іван Григорович вручив нагороди учасникам битви¹⁷.

Палітра колізій у Чорному морі дедалі насичувалася. 24 листопада (7 грудня) "Міділлі" привів транспорт "Зафер" із 24 диверсантами-кавалеристами до острова Зміїний (Фідонісі), звідки вони переправилися на материк неподалік Дністровського лиману і піратські захопили на свій борт кількох тамтешніх мешканців. "Міділлі" ще обстріляв кримське узбережжя, "Зафер" одразу повернувся до Стамбула, а десантники, зодягнені в російську військову форму, авантюрно потяглися паралізувати залізницю Бендери – Рені й "нищити сусідні села". Незабаром вони були викриті й обеззброєні, завдання не виконали¹⁸.

Новий рік прийняв вибухову естафету від старого: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) на північний схід від Босфору підірвався "Берк-і-Сатвет". У цій ситуації "Память Меркурия" та 4 ескадрених міноносці, відігнавши від Сінопа "Гамідіє", 22 грудня (4 січня) торпедували пароплав "Марія Росет", дев'ятьох моряків із нього взяли у полон.

Зимові шторми послабили захист півночі Чорного моря, викинувши з неї ледь не триста мін, здебільшого на Керченський півострів (200), Джарилгацьку косу (40), під Одесу (понад 30). Скомпенсували втрати до тисячі подібних приладів, сотні нових було припасовано на якорях під Севастополем. Турецькі техніки обмежилися тим, що за всю війну встановили тільки 722 чорноморські міни, причому на початку 1915 р. горя босфорським морякам завдали їхні власні заряди. Від них у ретельно перевіреній, як вважалося, зоні 8 (21) січня потонули модерна канонерка "Хізір Реіс", а 17 (30) січня – канонерський човен "Невшехір". Міна, знята з палуби для перевантаження на баржу, обірвалася між бортами, і від її вибуху обидва судна пішли на дно¹⁹.

На оперативний простір учащав Чорноморський флот, який за сім своїх виходів протягом двох перших місяців 1915 р. знищив чотири пароплави й 120 моторних та вітрильних шхун²⁰. 22 лютого (7 березня) він викликав паніку в Анато-

лії бомбардуванням Ереґлі й Зонгулдака, потопивши сім пароплавів і барок. "Міділлі" на відплату 5 (18) березня фугасами запалив на південному сході Криму торпедно-пристрілювальну станцію і військово-морську майстерню²¹.

О тій порі царська дипломатія заявила претензії на чорноморсько-середземноморські протоки. За порозумінням з урядами Франції та Великої Британії, котрі й собі підігривали апетити на колонії по світу, Росії в разі перемоги Антанти гарантувалася анексія європейського узбережжя й островів Мармурового моря, егейських островів Тенедос та Імроз, азійських берегів від Босфору до Ізмірської затоки²².

Непересічної ваги набувала керована в Одесі контр-адміралом Хоменком Транспортна флотилія Чорноморського флоту, призначена для вирішального кидка армійських корпусів на південь²³. Одначе з грандіозною акцією російські "верхи" не квапилися. "Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме якийсь час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу – не менше місяця", – так у січні 1915 р. міркував про перспективу начальника штабу при верховному головнокомандувачеві генерал од інфантерії Микола Янушкевич²⁴.

Ставка поклала на чорноморців другорядні функції, коли в лютому–березні англо-французьке з'єднання дерзнуло амбітно штурмувати Дарданелли із заходу.

Вони мали під Босфором скувати частку ворожих сил. 14 (27) березня виступили проти укріплень при цій протоці лінкори "Ростислав" та "Три Святителя", крейсер "Алмаз" із літаком на борту, гідрокрейсер "Імператор Миколай I" з п'ятьма повітряними човнами, тральщики й міноносці. Наступного ранку ця експедиція розстріляла завантажений амуніцією та боєприпасами пароплав і завдала, як тріумфально сповіщав адмірал Еберггард, історичне "перше бомбардування Босфору"²⁵. В.Сушон на противагу цьому вирішив довести, що не зовсім прив'язаний до оборони й ладен знову вислати на бій "Явуза Султана Селіма", на якому було залатано лівий борт. Попри незагоєну праву бреш суперкрейсер досягав 20-вузлової швидкості²⁶.

Тільки-но 17 (30) березня "Память Меркурия", "Імператор Николай I" і міноносці "Заветный", "Звонкий" та "Зоркий", подавшись до Зонгулдака, знищили пароплав "Седіг", як 19 березня (1 квітня) в похід-помсту рушили "Меджидіє" і "Гамідіє" з придатними для протимінного тралення есмінцями "Ядігіар-і-Міллет", "Ташос", "Самсун" та "Муавенет-і-Мілліє" – тим, що 1914 р. позбиткував над одеським портом. "Явуз Султан Селім" і "Міділлі" підстраховували їх у морі, попутньо запропоривши до пучини пароплави з цукром "Восточная Звезда" й "Провидент".

Німецький командир "Меджидіє" капітан 3-го рангу Бюксель провів напівфлотилію 21 березня (3 квітня) до Одеської банки з 15-мильним відхиленням від наміченого курсу. Проте через утрату ним пильності о 6-й годині його крейсер поблизу берега зачепився за міну. Бюксель покинув підірваний корабель на мілководді, евакуювавшись із салою на "Ядігіар-і-Міллет", котрому невідкладно було наказано торпедувати "Меджидіє", аби утруднити його підйом Чорноморському флоту²⁷. Докладно розповівши про цей епізод, газета "Одесские новости" та петроградський журнал "Морской сборник" процитували передову статтю лондонського часопису "Daily News" про те, що така подія вкупі з бомбардуванням Босфору "знаменує початок незаперечного панування Росії на Чорному морі, яке дасть змогу Росії висадити свої війська, де вона забажає"²⁸.

19 квітня (2 травня) "Кагул" і "Память Меркурия" атакували Зонгулдак, а "Пантелеймон" і "Три Святителя" – Босфор. Наступного дня "Три Святителя" й "Ростислав" бомбардували оборонців протоки, 21 квітня (4 травня) "Ростислав" і гідролітаки з кораблів "Алмаз" та "Імператор Николай I" вдарили по румелійській бухті Ігнеада (Інада), "Память Меркурия" потопив у Козлу пароплав "Сахір", а "Кагул",

на північ од Босфора, захопивши судно "Амалія", відправив його до Севастополя.

Від початку війни до весни 1915 р. чорноморці знищили три десятки великих і понад дві сотні дрібних турецьких суден. Османська імперія позбулася приблизно третини свого комерційного водотоннажу. Їй довелося припинити перевезення військ повз Анатолію морем²⁹. Зламати тенденцію тривалим рейдуванням 23–25 квітня (6–8 травня) спробував відремонтований "Явуз Султан Селім", 26 квітня (9 травня) він вийшов на бій проти чорноморської ескадри, але "Евстафій", "Пантелеймон", "Іоанн Златоуст", "Ростислав" та "Три Святителя", абсолютно не потерпівши від 160 випущених по них снарядів, щонайменше двічі влучили в лінійний крейсер³⁰.

До Туреччини прибули німецькі підводні човни, що спонукало російського адмірала до надзвичайної обережності. Притримуючи лінкори у Севастополі, він переклав стрижневі чорноморські обов'язки на в'юнкі ескадрені міноносці, розподілені по ланках різної конфігурації, причому навіть "двійці" есмінців удавалося реалізувати свої "козирі".

Екіпажі кораблів "Дерзкий" і "Гневный" 28 травня (10 червня) обстріляли Зонгулдак, потопили поблизу гирла річки Сакар'я пароплав "Едірне", захопили біля Босфору й одправили до Севастополя разом із командою невелике судно "Ерегли", а вночі дали відсіч "Міділлі": натрапивши на останній, змусили його відступити. Коли ж "Гневный" притишив ходу через пошкодження паропроводу, "Дерзкий" наодинці азартно наздоганяв зникаючий з бою крейсер, на якому сім моряків загинули та п'ятнадцятьох було поранено.

"Пронзительный" і "Беспокойный" 1 (14) червня попід болгарським берегом знищили пароплав "Сеямет-Бакхріє" з діжками гасу, колишне грецьке судно "Антоніос" прихопили із собою. 20 липня (2 серпня) вісім есмінців у чотирьох тандамах зліквідували чотири з половиною сотні вітрильних та вітрильно-моторних плавальних засобів противника³¹. Вдалими виявилися й "трійки" з мінної дивізії. В липні "Беспокойный", "Пронзительный" та "Дерзкий" потопили пароплав і баржу, "Быстрый", "Пылкий" та "Счастливый" – 19 яхт³².

Особливу роль відіграли підводні судна, у тому числі загороджувач "Краб". Перед цим експериментальним човном, виготовленим миколаївським заводом "Наваль", постало завдання потай утворити між вхідними босфорськими маяками своєрідний бар'єр тоді, коли з Миколаєва до Одеси, а потім до Севастополя мав ескортуватися щойно споруджений заводом "Російського суднобудівного товариства" лінкор "Імператрица Марія". В оточенні субмарин "Тюлень", "Нерпа" й "Морж" 27 червня (10 липня) "Краб" устаткував міни настільки професійно, що вже за добу на них підірвалися канонерка "Ісса Реіс" і пароплав "Угурола"³³. Після цього з ентузіазмом зустрінутий севастопольцями, дредноут (панібратськи іменований матросами "Марійкою", "Марухою") форсував бойову підготовку³⁴.

На той період припала низка визначних подій. 30 червня (13 липня) чорноморські есмінці в районі Шиле знищили пароплав "Ігнеада" (він мав назву "Ида", коли його "Явуз Султан Селім" захопив біля кримського берегу восени 1914 р.). За кілька днів, 5 (18) липня 1915 р., "Міділлі" напорівся на міну, загинуло 8 моряків, а крейсер надовго став на ремонт – до 14 (27) лютого 1916 р. Показовим був день 28 липня (10 серпня) 1915 р.: "Кагул", "Память Меркурія", п'ять ескадрених міноносців і "Тюлень" неподалік рогу Кефкен вистеживши вартований "Гамідіє", "Муавенет-і-Мілліє" й "Нумуне-і-Гамілет" турецький конвой, пустили на дно пароплав "Зонгулдак"³⁵.

Ідею координації підводного човна з окремим з'єднанням есмінців було втілено загоном капітана 1-го рангу князя В.Трубецького: 23 серпня (5 вересня) "Быстрый", "Пронзительный" та "Нерпа" злагоджено напали на морський караван. Цього разу "Гамідіє", на котрому знічев'я відмовили дві великі гармати, й "Муав-

енет-і-Мілліє" з "Нумуне-і-Гамілет" просто кинули напризволяще підопічних. Відтак "Пронзительный" і "Быстрый" розгромили три пароплави-вугільники, а субмарина – буксир з баржею. Замість "Гамідіє" конвоювати підпрягався "Явуз Султан Селім", але після 1 (14) листопада, коли він лише останньої миті ухилився від торпеди з "Моржа", В.Сушон зарікся ризикувати унікальним крейсером³⁶.

Якщо влітку 1915 р. верховний головнокомандувач на пропозицію адмірала І.Григоровича санкціонував переобладнання Транспортної флотилії, аби зручніше було експлуатувати останню на внутрішніх маршрутах, то знову довелося готувати кораблі під десант, коли у Чорноморського флоту з'явився ще один ворог – болгарські військово-морські сили. Підпорядковані В.Сушону, вони включали шість міноносців з максимальною ходюю 26 вузлів, навчальний корабель зі швидкістю 17 вузлів та дві яхти.

Поблизу Варни, в Євксинограді, було влаштовано стоянку підводної Константинопольської флотилії. Переданий Болгарії човен UB-8 біля східного кримського берега 27–29 серпня (9–11 вересня) знищив чотири шхуни й обстріляв фео-досійську торпедно-пристрілювальну станцію. Тотожний йому німецький UB-7 поблизу Одеси 2 (15) вересня потопив англійський пароплав "Патагонія" водомісткістю 6000 т, а UB-14 біля Криму 24 вересня (7 жовтня) розправився з пароплавом "Катя" і наступного дня – з танкером "Апшерон".

1 (14) листопада Євксиноград прийняв малу субмарину UC-13. Через тиждень вона ліквідувала трищогловий цементовоз "Україна", потім – декілька інших вітрильників, але 16 (29) листопада, зазнавши аварії, викинулася на землю біля річки Мелен. Коли відряджені її визволяти канонерські судна "Таш-Кьопрю" та "Ієсгар" з Босфору дістались острова Кефкен, туди ж нагодилися "Пронзительный", "Дерзкий" і "Счастливый". У бою 28 листопада (11 грудня) обидві канонерки були спалені, троє їхніх моряків – убиті, двоє – тяжко поранені. 18 (31) грудня, "Счастливый" та "Пронзительный" розшукали й пустили на дно замасковану під пагорб UC-13³⁷.

У жовтні 1915 р. флот збагатився другим спорудженим у Миколаєві дредноутом "Императрица Екатерина Великая" (пестлива назва – "Катюша"), побудованим "Навалем" і схожим на лінкор "Императрица Мария". Відтоді "Явуз Султан Селім" гіпотетично могла подолати будь-яка з трьох комплексних груп: 1) Императрица Мария" й "Кагул"; 2) "Императрица Екатерина Великая" і "Память Меркурия"; 3) "Евстафий", "Иоанн Златоуст", "Пантелеймон" та "Алмаз".

З'явилась можливість укрупнити батумський загін кораблів, який від 1914 р. підпірав війська, що діяли під команду начальника штабу Кубанського козацтва, а згодом коменданта Михайлівської фортеці генерал-майора В.Ляхова. Подальші армійські операції, вчинені за участю перекинутих плавзасобами загону двох піших батальйонів і трьох спецвзводів (гірського й двох кулеметних), привели до окупації російськими "кавказцями" порту та селища Різе, куди як на плацдарм планувався наступний десант стратегічного розмаху³⁸.

Перевага чорноморців настільки утвердилася, що замовлена для них артилерія вже передавалася на Балтику, навіть великокаліберні стволи, ретельно виготовлені для третього миколаївського дітища-велета "Император Александр III". Цей лінійний корабель зійшов зі стапелів 1914 р., але став до бойових лав лише влітку 1917 р. під назвою "Воля"³⁹. Надзвичайна подія трапилася вночі на 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи злу витівку "Быстрый", уперше приданий до "Катюші", дав по ній торпедний залп і тричі вистрелив з гармат. Добре, що не влучив⁴⁰.

Нове співвідношення сил яскраво відобразилося, коли 26 грудня 1915 р. (8 січня 1916 р.) "Пронзительный" торпедував пароплав "Кармен" та наступного ранку з ескадреним міноносцем "Лейтенант Шестаков" спровокував "Явуза Султана Селіма" на "рандеву" до лінкора "Императрица Екатерина Великая", котрий з 20-кілометрової віддалі не забарився "дістати" супротивника й випустив по ньому

150 снарядів. Крейсер "огризнувся" 5 разів, після чого відступив до Босфору. Віце-адмірал Сушон доповів Енверу-паші, що не гарантує перевезень вугілля. Через паливну кризу оттоманський уряд обмежив виробництво боєприпасів⁴¹.

Повітроплавці з гідроавіатранспортів "Император Александр I" і "Император Николай I" 24 січня (6 лютого) 1916 р. 50-фунтовою бомбою вцілили в Зонгулдаку пароплав "Ірмінгард". Там само "Морж" вивів із ладу німецьке судно "Керкура" й неподалік острова Кефкен – колісний буксир, а курсуючі на захід від Акчакоджі есмінці пустили на дно два пароплави, ще один привели до Одеси (з 600 т ячменю та 100 діжками гасу й машинного масла). "Тюлень" та "Морж" тогорічної весни 1916 р. розстрожили судно "Дутор"⁴².

Коли ж 25 лютого (9 березня) Варну атакував "Катюшин" загін, підірвався "Лейтенант Пуцин" (15 урятованих з нього потрапили в полон). Трагедію обтяжило те, що команда "Живого", перебуваючи поруч з потерпілим, не прийшла на допомогу, оскільки якийсь непізнаний предмет з остраху видався їй перископом ворожої субмарини⁴³.

Від мін, встановлених німецьким загороджувачем UC-15 на вхідному сева-стопольському фарватері, серед білого дня 12 (25) квітня загинув міноносець "Живучий" і на ньому 48 моряків (ще троє померло у госпіталі, урятувалися два офіцери й 30 нижніх чинів), а 2 (15) червня в рейсі між Одесою та Херсоном – пароплав "Меркурій", на якому перебувало, за різними даними, від 450 до 550 чол. Біду спостерігали вісім сотень пасажирів лайнера "Потемкин", але, злякавшись вигаданої підводної загрози, вони завадили своєму судну допомогти постраждалим, з яких вижило лише 178⁴⁴.

За різні упущення позбувся високої посади віце-адмірал К.Плансон. Його 17 (30) березня заступив контр-адмірал (із квітня – віце-адмірал) А.Покровський, який у 1912–1913 рр. виконував обов'язки начальника штабу морських сил Чорного моря (1918 р. Українською Народною Республікою він буде призначений керівником оборони північно-західної частини Чорного моря, головним командантом флоту і портів Чорного й Азовського морів, стане морським міністром в уряді гетьмана Павла Скоропадського)⁴⁵.

На підтримку фронту 15 (28) березня 1916 р. з Одеси до Східної Анатолії під загальним наглядом мегагрупи ("Императрица Екатерина Великая", "Память Меркурия", "Кагул", "Император Александр I", "Император Николай I" та мінна бригада) з крейсерами "Алмаз" і "Прут" (недавній "Меджідіє") рушили понад два десятки суден Транспортної флотилії. У Новоросійську 22 березня (4 квітня) вони прийняли на борт 18 тисяч козаків з двох кубанських пластунських бригад і наблизилися до Лазістану. Батумський загін забезпечив їх десантування в Різе⁴⁶.

В.Сушон змінив тактику. В Чорному морі з'явилися великі німецькі підводні човни U-33 і U-38. Перший із них 17 (30) березня торпедував на схід від Трабзона госпітальне судно "Португаль" з причепленими до корпусу військовими ботами (загинуло понад сто чоловік, серед яких – уповноважений Червоного хреста граф Татищев та 15 сестер-жалібниць), а наступного дня від субмарини потерпіли ще один пароплав і Сухумський маяк⁴⁷. 25 червня (8 липня) між Батумі й Різе U-38 пустила під воду пароплав-шпиталь "Вперед", який, позначений відповідно до міжнародної конвенції, прямував за пораненими. Загинули семеро, більшість обслуги врятувалася⁴⁸. 6 (19) липня Міністерство закордонних справ Росії через американське та іспанське посольства у Петрограді повідомило султанський уряд, що і на турецькі медичні плавзасоби не поширюватимуться гуманні "постанови Гаазької конвенції 1907 року про застосування засад Женевської конвенції до морської війни"⁴⁹.

Тим часом ще 22 березня (4 квітня) U-33 було атаковано міноносцем "Строгий", який своїм корпусом підім'яв човен, проте не спромігся добити його бомбами. Так чи інакше резонанс виявився гучним: підводні корсари попленталися до Босфору й визирнули з нього аж 5 (18) квітня, коли російська армія вже

вступила до Трабзона⁵⁰.

На його рейді отаборилися "Пантелеймон", "Ростислав" та інші доти "батурмські" кораблі⁵¹. Туди ж заради "озброєння та обслуговування приморського фронту Трапезунда" Чорноморський флот мав перевезти дві дивізії. Для їхньої посадки було обрано Маріуполь.

3 (16) травня 1916 р. три десятки кораблів у цьому північноазовському порту завантажилися 127-ю піхотною дивізією (командир – генерал-лейтенант П.Баранов). У Керченській протоці до їхнього каравану приєдналися "Кагул", "Память Меркурия", "Алмаз", "Император Александр I" (з аеропланами), а також міноносці. Зовнішні загороди від гіпотетичних загроз утворили "Императрица Мария", "Императрица Екатерина Великая" і субмарини. До другої години дня 7 (20) травня в бухті Кавата десантувалися 16840 солдатів. Було переправлено також 4208 голів коней та худоби, 36 гармат, 1385 візків і кухонь, 60000 пудів супутніх вантажів.

Після завершення цього десанту флотилія подалася назад до Азовського моря, щоб 17 (30) травня, прийнявши на 21 пароплав 123-ю піхотну дивізію генерал-майора Й.Довбора-Мусницького (17825 багнетів) із допоміжними службами, знову взяти курс на Кавату, де 20 травня (2 червня) десантування благополучно розпочалося, проте припинилося через виявлення ворожої субмарини. 8 транспортів, з яких не встигли зійти 1050 обозників із 100 візками, дев'ятьма сотнями коней та 650 тоннами вантажів, потяглися до Батума, й лише з Аджарії новоприбульці дісталися фронту⁵².

Вкрай небезпечними залишалися траси між Кавказом і західним берегом Криму. 21 квітня (4 травня) "Міділлі" висіяв міни біля Дунаю, 23 квітня (6 травня) – навколо рогу Тарханкут та в Каламітській затоці, наступного дня відкрив вогонь по Євпаторії (постраждали гімназія, земське училище, електростанція й два вітрильники у порту). 21 червня (4 липня) неподалік Сочі та Вардане він торпедував транспорт "Мария Аннета", потопив вітрильник "Резвый" і покінчив із судном "Рокклиф", підірваним U-38. "Явуз Султан Селім", рискаючи вздовж берега, розрушив об'єкти Туапсе, пароплави "Князь Оболенский" та "Михаил", буксир, баржу, 4 шхуни (четверо матросів було вбито).

Про залишення грізними крейсерами Босфору адмірал Ебергард отримав депешу й уранці 21 червня (4 липня) відрядив їм на противагу лінкор "Императрица Мария", а сам на другому дредноуті вийшов у море ввечері 22 червня (5 липня), дізнавшись про збитки в Туапсе й Сочі. Так і не збагнувши, як затиснути "Явуза Султана Селіма" та "Міділлі", після марних мандрів 25 червня (8 липня) він повернувся до Севастополя⁵³.

Конфуз відлунив оглушливими кадровими струсами: морський штаб верховного головнокомандувача, яким з другої половини 1915 р. став Микола II, домігся, аби замість А.Ебергарда⁵⁴, цар призначив командувати Чорноморським флотом 41-річного балтійського контр-адмірала, чиї родинні корені були у Херсонській губернії, О.Колчака (з присвоєнням звання віце-адмірала).Серія змін торкнулася й інших щаблів чорноморської ієрархії⁵⁵. Харизматичного комфлоту інструктував особисто монарх⁵⁶.

8 (21) липня 1916 р. свіжоспеченому віце-адміралові доповіли про очікуваний вихід з Босфору "Міділлі". Логічною була б негайна контратака, однак перед Севастополем причаїлася субмарина UB-7. Пастку зірвали спостережливі пілоти із спроектованих випускником Київського політехнічного інституту Д.Григоровичем⁵⁷ біпланів М-9: бомбами загнали "у-бот" на глибину, позбавили активності⁵⁸. Коли "Міділлі" вийшов для диверсії до далекого Новоросійського порту⁵⁹, О.Колчак, з яким були "Императрица Мария", "Кагул", "Счастливый", "Дерзкий", "Беспокойный", "Пылкий" і "Гневный", кинувся навперейми до Малої Азії. Його розрахунки дати бій виправдалися: 9 (22) липня він перестрів

"німця" на меридіані Сінопа.

Легкий крейсер завбачливо вдосконалився далекобійними 150-міліметровими гарматами, тож застосував їх на 17-кілометровій віддалі від есмінців та "Кагула". Підтягнувшись, із двох десятків кілометрів вагомі аргументи головного калібра виклала "Марійка", проти чого "Міділі", рятуючись, оповився роздмуханою з аерозольних "скриньок" білою хмарою⁶⁰. Із сімома пораненими опинившись поза сферою обернутої проти нього артилерії, 10 (23) липня він пробрався до Босфору⁶¹.

"Атака не вдалася", – резюмував семафором командувач мінної бригади контр-адмірал М.Саблін – майбутній головний штабіст флоту 1917 р., комфлоту 1918 р. (в останній день існування Центральної Ради 29 квітня наказав піднести український прапор над Севастопольською фортецею й на підлеглих суднах). Роздратований Колчак улітку 1916 р. замінив його Трубецьким⁶².

За погодженням із Сушоном, на Севастополь було замислено запустити з болгарського міста Ямболі цепелін SL-10. Проте, вилетівши 15 (28) липня 1916 р., він зник⁶³. З іншого боку, Чорноморський флот підвели замовлені в Англії дирижаблі "Чорномор-1", "Чорномор-2", "Чорномор-3", "Чорномор-4": два з них на випробуваннях зазнали аварій, третій тріснув в елінзі, а заповнити газом четвертий категорично заборонив О.Колчак, розформувавши весь дивізіон цих примхливих конструкцій⁶⁴.

Розвідкою займалися і чорноморські підводники. Вони звернули увагу, що вночі в Босфорі слабко налагоджено сторожу. З огляду на це "Краб" у липні потай занурив на 6-метровій глибині фарватеру між маяками Румелі-фенер та Анатолі-фенер 60 мін⁶⁵. Нічні кроки невловимого загороджувача стали наріжними для закриття протоки: ескадрені міноносці від 21 липня (3 серпня) по 2 (15 вересня) встановили в цьому секторі сотні мін⁶⁶. 8 (21) серпня на шляху додому чорноморці захопили з-під берегової батареї пароплав "Кескул", завантажений маслинами й вівною, та привели його до Севастополя (нова його назва "Туркестан")⁶⁷. Але 12 (25) серпня османські льотчики двома бомбами влучили в есминець "Поспешный", вбивши на ньому шістьох членів екіпажу й поранивши двадцятьох⁶⁸.

Хоча 15 (28) серпня й 22 серпня (4 вересня) з протоки встигли проскочити субмарини UB-42 та U-33, вони одержали наказ перебазуватися до Варни. "Сушон-паша" 23 серпня (5 вересня) занотував: "Вихід з Босфору, очевидно, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів ще не протралено"⁶⁹.

Збираючись вступити у війну, Румунія 4 (17) серпня 1916 р. визнала за Російською імперією "право використовувати порт Констанца". Його оборона ввірялася загонові, який склали "Ростислав", "Карп", "Карась", ескадрені міноносці, транспорти, катери, тралери, авіапідрозділ і рота морської піхоти. До Експедиції особливого призначення в Рені приєдналися "Терець", "Кубанец" та "Донец" (у Силістрії вони влилися до Дунайської дивізії з її чотирма моніторами, п'ятьма міноносцями й трьома вартовими катерами)⁷⁰.

14 (27) серпня румунський уряд оголосив війну Австро-Угорщині. Не минуло і доби, як чорноморські кораблі обклали чотирма сотнями мін констанцький порт. Проте після того як 27 серпня (9 вересня) тут зразу на двох мінах серйозно пошкодився "Беспокойный", частину загородної мережі довелося зняти.

Розширивши діапазон своїх протибережних акцій, 25 серпня (7 вересня) "Быстрый" і "Громкий" ударом по Балчику й Каварні, де квартували болгарські війська, знищили 21 баржу, 2 крани, сховище гасу, пристань. Війна в регіоні перетворювалася на всеохоплюючу. 7 (20) вересня Транспортна флотилія відправила до Констанци два полки, 26 вересня (9 жовтня) – бригаду. Невдовзі на Дунай з Одеси та Миколаєва припливли три дивізії⁷¹. Коли ж німецько-турецько-болгарські війська захопили Констанцу, щоб знищити залишені в ній стратегічні паливні місткості, було покликано моряків. 22 жовтня (4 листопада) "Память Мер-

курия" й "Пронзительный" спалили 15 із 37 величезних цистерн та порт Мангалія⁷².

Водночас превентивні заходи проти Болгарії призвели до блокади варненського прибережжя. У ніч на 27 серпня (9 вересня) "Беспокойный", "Гневный" і "Пронзительный" на північ від Євксинограда поставили 240 мін, менш як за тиждень "Краб" долучив також своїх три десятки. За цих умов 29 серпня (11 вересня) вибухнули два болгарських міноносці, 4 (17) вересня – буксир. Всього 1916 р. проти Варни було встановлено 1150 мін⁷³.

31 серпня (13 вересня) біля рогу Карабурун підірвався й затонув міноносець "Кютахія", і коли наступного дня для першого після тривалої перерви зонгулдацького вугільного транспорту "Патмос" турецькі тралери очистили прилеглі води, чорноморські есмінці вдруге їх наситили страшними приладами, на яких тієї ж осені загинули й "Патмос", і канонерський човен "Малатія"⁷⁴.

Блокованих босфорців визволив шторм, що, почавшись 10 (23) вересня, за три доби викинув на пляжі сотні мін. Із двох пароплавів, відправлених потім із Зонгулдака до Стамбула, "Керасун" 19 вересня (2 жовтня) благополучно дістався пункту призначення, а відновлений "Ірмінгард" зіткнувся з плаваючим вибуховим механізмом та добитий підводним човном "Нарвал" був утрачений Османською імперією⁷⁵.

Збитки осінньої бурі мінним полям поступово надолужувалися. Парова шаланда – "ельпідіфор" Т-234 прилаштувала 220 мін перед Констанцею, втричі більше – біля Болгарії. Не дивно, що, не знайшовши безпечного проходу до Варни, 17 (30) жовтня об скелю розбився "Гайрет-і-Ватані"⁷⁶.

Пароплавне постачання Стамбула причорноморським паливом надовго зірвав "Тюлень". Під командою старшого лейтенанта М.Китицина 29 вересня (11 жовтня) поблизу рогу Кефкен він виграв нічний надводний бій з озброєним німецьким вугільним транспортом "Родосто" водомісткістю 6400 тонн, доукомплектованим комендорами з "Міділли". Субмарина, в яку не вцілів жоден снаряд, спритно влучила прямісінько у "крупнівські" гармати та підпала "Родосто", а її команда загасила пожежу й привела свій здобуток до Севастополя, де він став плавбазою⁷⁷.

"Тюлень" крадькома озирнув варненську гавань, знайшов утаєні батареї, бої, судна. 12 (25) серпня на намічені ним точки враження було скинуто 20 бомб із трьох М-9 та меншого літака М-5⁷⁸. Підводники продовжили нестандартно виконувати розвідувальні функції. 7 (20) вересня, за їхньою змисловою радіограмою про дислокацію суден поблизу Ереґлі, "Імператрица Єкатерина Великая", "Держкий", "Пылкий" своєю артилерією розгромили пароплави "Есер-і-Мерганет", "Ресан", "Талігі Явер", "Елені"⁷⁹.

Звитяжці з "Тюленя" були удостоєні Георгіївських хрестів і медалей. Командир човна, котрий 1916 р. потопив два пароплави й 15 шхун, став капітаном 2-го рангу⁸⁰. Коли "за відзнаку в діях проти ворога" М.Китицин був удостоєний ордена Св.Георгія 4-го ст., то, на прохання героя, О.Колчак урочисто оздобив його мундир реліквією – такою самою нагородою, заслуженою дідом Китицина у Севастопольській обороні 1854–1855 рр.⁸¹

Німецькі субмарини в другій половині 1916 р. мали скромніші досягнення. Наприклад, проти ночі на 25 жовтня (7 листопада) здобиччю UB-46 на південь від Криму став вітрильник. Але того ж року загинули зазначений UB-46, UC-15, UB-45 та UB-7⁸².

У жовтневому числі часопису "Морской сборник" 1916 р. вказувалися воєнні втрати чорноморців: пішли з життя 22 офіцери, священник та зо три сотні матросів⁸³. Невдовзі скорботний перелік зріс. 7 (20) жовтня у севастопольській Північній бухті дредноут "Імператрица Марія" загорівся й після вибухів затонув. Загинули понад двісті чол. Слідча комісія розглядала три версії витоків трагедії: 1) порохове самозагорання; 2) недбалість з вогнем і порохом; 3) злий умисел. Член комісії академік О.Крилов з часом обстоював думку про диверсію, посиляючись на факти, що в роки Першої світової війни теж "із причин, які залишилися невідоми-

ми", у гаванях підірвано три англійських та два італійських кораблі⁸⁴.

Скоєне у своїй "парафії" адмірал Колчак тлумачив обережно: "Я приписував це тим, зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни"⁸⁵. Зайве наголошувати на неабиякій зацікавленості чорноморського начальства у таких висновках. Адже воно могло підозрюватись як пособник злочину, надто коли б з'ясувалося, що нехлюйство в севастопольському порту уможливило диверсію⁸⁶. Проте міністр Григорович утішив віце-адмірала: "Ні в кого не було і думки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить государ та Вас знає вся Росія..."⁸⁷.

Наступного місяця для розпалення войовничих настроїв голова Ради міністрів О.Трепов кон'юнктурно легалізував пакт Антанти про Стамбул, Босфор, Дарданелли. За згодою союзників, на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р. він розсекретив "право Росії на протоки й Константинополь"⁸⁸.

Суворі зими 1916/17 рр. поведінка супротивників на Чорному морі рідко долала рамки буденності. Винятком стала хіба що ліквідація крейсером "Память Меркурия" двох османських канонерок після перехоплення турецької радіограми про їхній маршрут поблизу Румелії⁸⁹.

Скасування монархії в Росії відчутно вплинуло на чорноморців, котрих у цілому налічувалося 62 тисячі – 43 тисячі моряків і 19 тисячне сухопутне військо флоту⁹⁰. Але на кампанії 1917 р. політична криза відбилася спрокволу. "Майже щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з'являлись обік анатолійського узбережжя й топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з'являлися нові міни..." – засвідчив тодішній командир лінкора "Торгуд Реіс" і пізніший німецький історик Герман Лорей⁹¹.

Винахідливо діяла чорноморська авіація, яка на той час мала більше сотні літаків. Флотські пілоти мужньо вступали у доти небачені дуелі. Так, машина прапорщика Кулевича й офіцера-спостерігача поручика Остроградського витримала без посадки п'ять сутичок, незважаючи на те, що дістала 28 кульових подряпин.

Рідкісний випадок зафіксовано 14 (27) березня 1917 р. Лейтенанта Сергєєва й унтер-офіцера Тура було збито над морем менш як за 25 миль від Стамбула. Проте, приводившись із продірявленим бензобаком, авіатори не розгубились, а вгледівши поблизу османську шхуну, захопили її. На ній під вітрилом 19 березня (1 квітня) після поневірянь дісталися Джарилгацької коси⁹².

Чорноморці підключили до своїх операцій румунські кораблі, в тому числі з гідроаеропланами. До літа разом знищили 223 османські шхуни, ще 17 – полонили. Блокаду берегових об'єктів ворога доповнювали підводні судна, однак одне з них – "Морж" – навесні згинуло безвісти⁹³.

Закріплюючи досягнуту перевагу, О.Колчак гадав "спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції". Проте деталізовані схеми не вдалося впровадити через розбурхання революційної веремії. 6 (19) червня делегатські чорноморські збори усунули Колчака з посади. Він передав свої владні повноваження контр-адміралові В.Лукину⁹⁴.

На севастопольську пертурбацію "Міділли", як і 1916 р., відповів рейдом на північ, 10 (23) червня 1917 р. взявшись перегородити мінами морські підступи до дельти Дунаю та потім влаштувати диверсію на Зміїний. Мінні банки навпроти річкових рукавів були ним встановлені ввечері наступного дня, а 12 (25) червня він вивів із ладу острівну радіостанцію й маяк. Корабельний десант із "Міділли" дістався гарнізонних споруд, підірвав встановлені там гармати, полонив 11 чол. На зворотному шляху крейсер, додавши своїх мін на південь від Зміїного (на них вибухне ескадрений міноносець "Лейтенант Зацаренный", коли за тиждень везтиме на острів залогу та обладнання для його відбудови), втік від лінкора "Свободная Россия" (в минулому "Императрица Екатерина Великая") й

ескадрених міноносців⁹⁵.

Тимчасовий уряд призначив командувачем Чорноморського флоту 38-літнього капітана I рангу О.Немитця (уродженця с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії), який не відмовлявся від підготовки десанту на Босфор, але її 16 (29) серпня зупинила ставка, наказавши Транспортній флотилії пріоритетно дбати про перевезення збіжжя. На 18 (31) жовтня 1917 р. припав останній морський бій на цьому театрі Великої війни: в бухті Ігнеада "Пылкий" і "Быстрый" розгромили конвой, який прямував до Стамбула, потопили міноносець "Гамід-Абад" та два пароплави, змусили викинутися на берег три турецьких тральники. Субмарині UB-42 перед Новим Афоном і Гудаутою 9 (22) листопада вдалося знищити транспорт "Сиракузы" та беззахисний вітрильник⁹⁶.

На сепаратних брест-литовських переговорах було документально заявлено про припинення збройних дій на Чорному морі з 4 (17) грудня. Перемир'я контролювала змішана комісія в Одесі – там, де стався перший чорноморський бій 1914 р. Умовна демаркація після 37-місячного кривавого протистояння між двома державними коаліціями пролягла від маяка Олінька при Георгіївському гирлі Дунаю до рогу Єрос, що біля Трабзона⁹⁷.

¹ Див.: Хесин С. Личный состав русского флота в 1917 году // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 11. – С. 99–102; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. – 1968. – № 5. – С. 54–55.

² В.Е. Наши моря // Российский Императорский флот 1914 г. – СПб., [1914]. – С.228.

³ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – СПб., 2004. – С. 72–79.

⁴ Там же. – С. 80–84.

⁵ Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот в Первой мировой войне. – СПб., 2002. – С. 149;

Крестянинов В. Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. – 2004. – № 5. – С.47.

⁶ Т. Походы "Гебена" и "Бреслау" // Морской сборник. – 1916. – № 10. – С. 59.

⁷ Алтабаева Е., Коваленко В. На рубеже эпох. – Севастополь, 2002. – С. 189; Больных А. Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. – М., 2002. – С.237.

⁸ Официальный отдел // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С.1.

⁹ Нордман Н. Война с Турцией и ее последствия // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С. 102–111.

¹⁰ Российские адмиралы. – М., 2004. – С. 72.

¹¹ Кладо Н. Очерки мировой войны // Морской сборник. – 1914. – № 12. – С. 156–159; Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – Л., 1927. – С. 124.

¹² Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. – М.; Л., 1940. – С. 33–35; Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С. 130.

¹³ Новиков Н.В. Указ. соч. – С. 67.

¹⁴ Невинский А. Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. – 1939. – № 21–22. – С. 92–98.

¹⁵ Боевая летопись русского флота. – М., 1948. – С. 394–396.

¹⁶ П.Т. Бой 5-го ноября 1914 года у мыса Сарыч (По рассказам участников и опубликованным данным) // Морской сборник. – 1915. – № 11. – С. 3–4; Петров М.А. Два боя. – СПб., 2003. – С. 20–26.

¹⁷ Кладо Н. Указ. соч. – С. 167; Доценко В.Д. Морские битвы России XVIII–XX вв. – СПб., 1999. – С. 153–154; Его же. История военно-морского искусства. – М., 2003. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 191–195.

¹⁸ Лорей Г. Указ. соч. – С. 105.

¹⁹ Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. – С. 41, 126; Морской атлас. – М., 1959. – Т. 3. – С. 753; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море // Флот в первой мировой войне. – М., 1964. – Т. 1. – С. 367–368.

²⁰ Морской атлас. – С. 794.

²¹ Лорей Г. Указ. соч. – С. 135–137.

²² Васюков В.С. Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История

- внешней политики России: Конец XIX – начало XX века. – М., 1999. – С. 474–479.
- ²³ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ соч. – С. 366, 372.
- ²⁴ Новиков Н.В. Указ. соч. – С. 100.
- ²⁵ Больных А. Указ. соч. – С. 270.
- ²⁶ Лорей Г. Указ. соч. – С. 138–139.
- ²⁷ Пантелеев Ю.А. Оборона Одессы от набега германо-турецкого флота в 1915 г. // Морской сборник. – 1939. – № 8. – С. 54–61.
- ²⁸ Гибель турецкого крейсера “Меджидие” возле Одессы // Одесские новости. – 1915. – 24.03; Английская печать о гибели “Меджидие” // Там же; Морская хроника // Морской сборник. – 1915. – № 5. – С. 115–116.
- ²⁹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 379.
- ³⁰ Новиков Н.В. Бой Черноморского флота с “Гебенем” у Босфора // Морской сборник. – 1935. – № 9. – С. 112–120.
- ³¹ Шерешков О.С. Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С. 9; Больных А. Указ. соч. – С. 284–285; История военно-морского искусства. – М., 1953. – Т. 3. – С. 151–152; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 371–378; Лорей Г. Указ. соч. – С. 226–227.
- ³² Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 387–391.
- ³³ Элесский Н.А. “Краб” – первый в мире подводный заградитель. – Л., 1988. – С. 72–81.
- ³⁴ Есютин Т.В. Гибель корабля “Императрица Мария”: Воспоминания моряка Черноморского флота. – М.; Л., 1931. – С. 5–9; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 392; Кравцевич В. Украинский державный флот. – К., 1992. – С. 112.
- ³⁵ Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 10–11.
- ³⁶ Лорей Г. Указ. соч. – С. 273; История военно-морского искусства. – С.226–229.
- ³⁷ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 395–396; Меркушов Г. Германские подводные лодки на Черном море в период борьбы за Дарданеллы // Морской сборник. – 1931. – № 3. – С.39–54; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 12–21.
- ³⁸ Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С. 131–172.
- ³⁹ Там же. – С. 122.
- ⁴⁰ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.453–454.
- ⁴¹ Больных А. Указ. соч. – С.287–288; Лорей Г. Указ. соч. – С.284–287.
- ⁴² Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С.89–91; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.21–22; Алексеев И., Гончаров А., Заблоцкий В. Тайна черноморского “Моржа” // Судходство. – 2001. – № 5. – С.61.
- ⁴³ Лорей Г. Указ. соч. – С. 297.
- ⁴⁴ Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1916. – № 7. – С.209–210; Монастырев Н.А. Страницы из войны // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – М., 2003. – С. 49–51; Козлов Д.Ю. “Такого случая... за все время войны до сих пор не представлялось” // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 1. – С. 36; Лорей Г. Указ. соч. – С.299, 300.
- ⁴⁵ Черноморский флот России. – С.135; Шрамченко С. Закон про державну флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 30, 38.
- ⁴⁶ Перевозка войск из Новороссийска в Ризе // Русское военно-морское искусство. – М., 1951. – С.439–442.
- ⁴⁷ Памяти славных // Морской сборник. – 1916. – № 10. – С. 2.
- ⁴⁸ Подробности потопления “Вперед” // Крымский вестник. – 1916. – 29.06; Подробности потопления госпитального судна “Вперед” // Там же. – 3.07.
- ⁴⁹ Новицкий В. Указ. соч. // Там же. – № 8. – С. 195–196.
- ⁵⁰ Лорей Г. Указ. соч. – С. 308, 311.
- ⁵¹ Взятие Трапезонда // Русское военно-морское искусство. – М., 1951. – С.442, 443.
- ⁵² Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С. 196–211.
- ⁵³ Лорей Г. Указ. соч. – С.311, 313–315, 320–325, 345–347; Козлов Д.Ю. Указ. соч. – С. 35–43.
- ⁵⁴ Петров М. Кризис морского командования в 1916 году // Морской сборник. – 1926. – № 8–9. – С.11–14; Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю. “Обвинительный акт” адмиралу А.А.Эбергарду // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 10. –

С.33–39, № 11. – С.46–50.

⁵⁵ Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. – 1916. – 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В.Колчак // Там же; Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака // Флотомастер. – 2003. – № 1. – С. 21.

⁵⁶ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. 10. – С. 202.

⁵⁷ Петров М.А. Создатель гидросамолета // Русское военно-морское искусство. – С. 372–375; Григорьев В.Л. Альбатросы. – М., 1989. – С. 66–71; его же. Меж двух стихий. – М., 1992. – С.80–139.

⁵⁸ Козлов Д. Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. // Морской сборник. – 2001. – № 8 – С. 42–43; Герасимов В.Л. “Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях” // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 8. – С.52, 55.

⁵⁹ Лорей Г. Указ. соч. – С.348.

⁶⁰ Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака. – С. 22–27.

⁶¹ Лорей Г. Указ. соч. – С.352.

⁶² Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака. – С.26.

⁶³ Лорей Г. Указ. соч. – С. 345, 353, 354.

⁶⁴ Карамышев Е. Управляемые аэростаты на службе морскому флоту в мировую войну // Морской сборник. – 1924. – № 6. – С. 70, 71; Арие М.Я. Дирижабли. – К., 1986. – С. 142, 209; Козлов Д. Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. – С.43.

⁶⁵ Черноморский флот России. – С. 136, 137.

⁶⁶ Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.26.

⁶⁷ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.23.

⁶⁸ Немитц А.В. Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. – М., 2002. – С.316.

⁶⁹ Лорей Г. Указ. соч. – С.363, 364.

⁷⁰ Васильев В.К. Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. – 1925. – № 4. – С. 97, 98.

⁷¹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 440, 443, 447, 548; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С.184.

⁷² Васильев В.К. Указ. соч. – С.99–101; Первая мировая война на море. – Минск; М., 2001. – С. 415.

⁷³ Морской атлас. – С. 813; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 23, 24.

⁷⁴ Лорей Г. Указ. соч. – С. 363–364, 371–372; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 24.

⁷⁵ Первая мировая война на море. – С. 419; Лорей Г. Указ. соч. – С. 374.

⁷⁶ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.26, 27.

⁷⁷ Монастырев Н.А. Наши подводные лодки во время войны // Бизертинский морской сборник. – С.105–106; Лорей Г. Указ. соч. – С. 375, 376.

⁷⁸ Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С. 183, 184.

⁷⁹ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.24, 25.

⁸⁰ Алтабаева Е., Коваленко В. Указ. соч. – С.202, 203.

⁸¹ Стрельбицкий К. Примечания // Бизертинский морской сборник. – С.108.

⁸² Лорей Г. Указ. соч. – С.381–389.

⁸³ Памяти славных. – С.1, 2.

⁸⁴ Гибель линейного корабля “Императрица Мария” на севастопольском рейде // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Есютин Т.В. Указ. соч. – С. 12–24; Крылов А.Н. Мои воспоминания. – Л., 1984. – С.461.

⁸⁵ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака. – С.213.

⁸⁶ Докл.: Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П. Катастрофы в Черном море. – К., 1994. – С.100–109; Елкин А. Тайна “Императрицы” // Океан. – М., 1970. – С. 257–294; Залесский Н. Неразгаданная тайна // Техника молодежи. – 1970. – № 11. – С. 52–53; Сорокин А. И все-таки диверсия! // Там же. – С. 52–53.

⁸⁷ Богданов К.А. Адмирал Колчак. – СПб., 1993. – С.86.

⁸⁸ Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1917. – № 1. – С.224–228.

⁸⁹ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.27.

⁹⁰ Хесин С.С. Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) //

Исторические записки. – М., 1968. – Т. 81. – С.91.

⁹¹ Лорей Г. Указ. соч. – С. 398.

⁹² Новицкий В. Указ. соч. – № 5–6. – С. 171–172; Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX в. – М., 1986. – С.209.

⁹³ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.521, 534–536; Герасимов В.Л. Авианесущие корабли русского военного флота // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 2. – С. 29–30.

⁹⁴ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака. – С. 204; Платонов А.П. Черноморский флот в революции 1917 года и адмирал Колчак. – Л., 1925. – С.77–95.

⁹⁵ Альгин В.В. Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский морской сборник. – С.90–92; Козлов Д. Примечания // Там же. – С.93, 94.

⁹⁶ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.537–550.

⁹⁷ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – М., 1968. – С. 75–80; Лорей Г. Указ. соч. – С.427, 428.

The article examines course of operations on Black Sea during First World War. It draws attention to the role of Ottoman and Russian empires' fleet.